

*Галина Осіпчук,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри слов'янських мов та зарубіжної літератури
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини*

**ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ СТЕПАНА ПАВЛЕНКА)**

У статті актуалізовано проблему виховного впливу художньої літератури на формування особистості майбутнього педагога. Розглянуто поняття «педагог» у розрізі соціальних уявлень. Проаналізовано внесок письменників та громадських діячів у розвиток вітчизняної педагогіки. Надано оцінку педагогічному дискурсу збірки Степана Павленка «Вічність така коротка». Визначено, що в процесі вивчення студентами художньої літератури реалізовується інтерпретаційна компетентність як компонент професійної підготовки майбутніх педагогів.

Ключові слова: *виховний потенціал, формування особистості, художній текст, художня література, письменник, образ педагога, педагогічний дискурс, інтерпретаційна компетентність.*

В статье актуализировано проблему воспитательного воздействия художественной литературы на формирование личности будущего педагога. Рассмотрены понятия «педагог» в разрезе социальных представлений. Проанализирован вклад писателей и общественных деятелей в развитие отечественной педагогики. Оценен педагогический

дискурс сборника Степана Павленко «Вечность такая короткая». Определено, что в процессе изучения студентами художественной литературы реализуется интерпретационная компетентность как компонент профессиональной подготовки будущих педагогов.

Ключевые слова: воспитательный потенциал, формирование личности, художественный текст, художественная литература, писатель, образ педагога, педагогический дискурс, интерпретационные компетентность.

The problem of educational influence of literature on identity formation of future teachers is actualized in the article. The concept of «educator» in the context of social representations is considered. Attention is paid to the history of creation the literary image of the teacher. Writers and public figures contribution to the development of domestic pedagogy is analyzed. It is given the assessment of pedagogical discourse of Stepan Pavlenko collection «Eternity is So Short», which made it possible to distinguish autobiographical features in the image of the Teacher. Examples of poetry and prose texts that are aimed at increasing the status of this profession are given. It is determined that in the process of students` studying imaginative literature, the interpretive competence is implemented as a component of future teachers training, and the analysis of literary texts activates the process of self-education.

Key words: educational potential, personality formation, literary text, imaginative literature, writer, image of the teacher, pedagogical discourse, interpretation competence.

Постановка проблеми. Характерною особливістю вітчизняних та зарубіжних наукових розвідок ХХІ століття у галузі філології є звернення до художнього тексту як органічного цілого. Сучасний антропологічний підхід спрямований на пошук засобів і умов становлення людини як

творця своєї індивідуальності, що дає можливість сконцентрувати увагу дослідників на мисленні, почуттях, самосвідомості й світосприйманні суб'єкта.

На етапі реформування освітянської галузі постає необхідність забезпечення реалізації інтерпретаційної компетентності у студентів як компонента професійної підготовки майбутніх педагогів. Саме літературна освіта створює можливість формувати таку особистість, яка здатна легко добувати, переробляти інформацію, отриману з різних джерел, застосовувати її для власного індивідуального розвитку. У реальному житті студент стає конкурентоспроможним та успішним за умови високої мовленнєвої культури й активної мовленнєвої діяльності.

Виховання художнім словом сприяє появі живого відгуку на різні життєві події, змінює відношення до речей, перебудовує суб'єктивний світогляд. Під час читання творів студент зображує перед собою певну картину, конкретну ситуацію, образ, проживає описані події. Моральні норми та правила в художніх творах набувають живого змісту, стають доступними і зрозумілими та легко приймаються як єдиний правильний варіант поведінки. Тож і літературний образ педагога стає взірцем, забезпечує перехід гуманістично-ціннісних орієнтацій у внутрішнє надбання особистості.

В усі часи вчительській темі приділялося багато уваги. У власних літературних надбаннях письменники намагалися розкрити значення, місце, роль вчителя та вихователя в суспільстві. Сьогодні, як ніколи, на часі – піднесення ролі педагога й шляхи підвищення статусу цієї професії, тому наукове дослідження – на часі.

Аналіз публікацій. Образ Вчителя у літературі досліджували: Т. Бугайко [2], Н. Романишина [7], [8], Т. Синиця [10], М. Слабошпицький [11], І. Шпалерчук [19], А. Яковлева [21] та ін. Проблемами освітянської галузі через призму аналізу впливу художнього слова та літератури

цікавилися: О. Сліпушко [15], М. Стельмахович [12], В. Струманський [13], І. Торопова [14], Є. Федоренко [15], П. Щербань [20], В. Яременко [15] та ін.

У процесі вивчення літератури особливо вагому роль дидакти відводять заняттям, що досліджують лінгвокультурний спадок рідного краю, акцентуючи увагу на патріотичному вихованні.

Літературна постать Степана Павленка відома далеко за межами рідної Черкащини. У 2004 році вийшла з друку авторська збірка «Вічність така коротка», віршовані та прозові твори якої висвітлюють нове бачення традиційного образу Вчителя. Тому **актуальність проблеми** наукової розвідки є необхідною та очевидною.

Мета дослідження – визначити виховний потенціал художніх творів Степана Павленка у формуванні особистості майбутнього педагога. Досягнення мети вимагає виконання таких **завдань**: розглянути поняття «педагог» у розрізі соціальних уявлень; проаналізувати внесок письменників та громадських діячів у розвиток вітчизняної педагогіки; дослідити педагогічні ідеї у ліриці та прозі С. Павленка; довести вплив художньої літератури на реалізацію інтерпретаційної компетентності у студента.

Об'єктом дослідження є ліричні та прозові твори Степана Павленка зі збірки «Вічність така коротка», у яких пропагуються педагогічні ідеї.

Виклад основного матеріалу. У художній літературі центральною була і залишається концепція образу людини. Тенденція зображувати особистість у власному розвитку зумовила формування нерозривного зв'язку між літературою та педагогікою. Образ педагога, що сьогодні склався в колективній свідомості, має власну історію розвитку та формування. Існує поняття виникнення стереотипу, на якому й базується очікувана характеристика будь-кого, в тому числі вчителя. Сюди відносять: високий освітній рівень, культуру мовлення та вміння

спілкуватися, відповідність статусу й соціальної ролі, строгість зовнішнього вигляду, акуратність, дисциплінованість.

На створення образу «вчителя» в соціумі впливає і світова художня література. У ХХ столітті думка про поняття «педагог» носила ідеологічне забарвлення. Зображений художній образ учителя виокремлювався лише позитивними рисами характеру, був наділений гіперболізованими якостями, завжди ставився у приклад.

У ХХІ столітті основні вимоги до діяльності вчителя змінюються і базуються на комплексному підході до освітянської галузі. Реалізація цілісності нової освіти виявляється у виконанні її основної функції – формуванні всебічно розвиненої, гармонійної особистості, забезпеченні індивідуального розвитку, фахових компетенцій [22, с. 1].

Педагогічна діяльність – це обов’язкова взаємодія, «спілкування вчителя та учнів, у процесі якого розвиваються їхні ділові та міжособисті стосунки на основі співпраці, взаємодійної довіри, духовності» [6, с. 3].

Саме сьогодні диктує нові уявлення про вчителя. Ставлення до педагога формується під впливом аналізу його діяльності, поведінки, ставлення до своєї праці та до учня. Учитель повинен не лише займатися педагогічною діяльністю, а й відчувати емоційне задоволення від праці (повагу, задоволення та ін.). Така професійна педагогічна спрямованість – суттєва ознака та передумова справжнього авторитету вчителя.

Особливу роль у формуванні сучасного образу «вчителя» відіграє література, а в сучасних умовах і засоби масової інформації [16]. Вони не тільки інформують, але й через подання певних взірців поведінки героїв книжок, кінофільмів, телепередач створюють у колективній свідомості соціуму уявлення про носія «образу» [4]. У суспільстві спостерігається наявність різного роду професійних стереотипів, штампів мислення, поведінки і дій. Складається певна «учительська» манера поведінки, яка й закріплюється в «образі вчителя».

У науковій літературі, зокрема, психолого-педагогічній, відображаються професійно необхідні якості вчителя. Художня ж література, публіцистика і масові джерела переносять професіонала у різні повсякденні ситуації, підкреслено гіперболізуючи професійні якості. Таким чином, саме художні твори дозволяють, з одного боку, відобразити соціальні уявлення про вчителя, а з іншого – впливати на формування «образу» в соціумі.

Багато митців художнього слова у різні періоди історії літератури описували системи виховання, відображали стан розвитку освіти, висловлювали свої педагогічні погляди, чим зумовили творення спеціального педагогічного дискурсу, що дає можливість досліджувати еволюцію української педагогіки.

На формування образу вчителя впливають різні чинники: культурно-історичні, політичні, економічні, соціально-психологічні. Більшість образів учителя базуються не на художньому домислі та письменницькій фантазії, а на історичних джерелах і носять автобіографічний характер (художня спадщина Б. Грінченка, С. Васильченка, І. Франка [21, с. 35], ін.).

Яскравим прикладом високого володіння педагогічною підготовкою є український письменник І. Нечуй-Левицький, який розробив методику викладання граматики у тогочасних школах [1, с. 305]. Спробували себе в ролі авторів підручників: з педагогіки – О. Духнович [17, с. 526], з навчальних дисциплін українознавчого циклу – Б. Грінченко, М. Куліш, Т. Шевченко, Ю. Федькович та ін. [18, с. 108].

Вагомий внесок у формування образу педагога зробили громадські діячі. П. Куліш створив орфографію, «кулішівку», якою заклав основи сучасного українського фонетичного правопису [8, с. 11]. Б. Грінченко досліджував і популяризував досвід європейської школи (переклав та підготував до друку працю Г. Спенсера «Виховання розумове, моральне і фізичне») [21, с. 35]. Ю. Федькович розробив план реорганізації системи

освіти на Буковині, окрім того, перекладав шкільні підручники з «церковного язичія» на народну мову [1, с. 123]. М. Шашкевич виступив за використання українського алфавіту на заміну від вживаної тоді польської чи латинської транскрипції [21, с. 36]). І. Франко обґрунтував, які потрібно провести реформи у галузі освіти: «добрі наші школи, чи кепські, і чого їм треба» [18, с. 109], К. Ушинський запропонував методику виховання дітей в родині [20, с. 4].

Організовували недільні школи Х. Алчевська, О. Кониський [7, с. 71]. Важливим внеском у теорію педагогічної думки та генерування поняття «учитель» стала публіцистика Х. Алчевської, Б. Грінченка, О. Духновича, М. Куліша, Ю. Федьковича, І. Франка, М. Коцюбинського, Л. Українки та ін. [18, с. 108].

Саме на даному історичному етапі відбувається формування «образу», закріплюється уявлення про Вчителя, з одного боку, як про певний символ мудрості, знання, приклад для наслідування, а з іншого – людини, яка володіє владою над своїми учнями.

Важливим етапом у трансформації образу «педагог» стає поява інституту освіти, коли поняття «вчитель» закріплюється за людиною, яка здобула знання у спеціально створеному навчальному закладі (вчительській семінарії, інституті, педагогічному вузі). З цього часу образ «учителя» набуває не тільки духовного, але й соціального значення.

Осередком знань у галузі педагогіки колишні учительські вузи стали для О. Довженка, Л. Костенко, А. Малишка, С. Олійника, М. Стельмаха [21, с. 38]. Педагогічні погляди письменників стали об'єктом наукових розвідок: Н. Білянської (про Г. Сковороду), Л. Ковалець (про Ю. Федьковича), А. Животенко-Піанків (про Б. Грінченка), В. Захарової, О. Вишневецького (про І. Франка), Л. Фурсової (про А. Малишка) [7, с. 71].

У «Педагогіці» Н. Волкової вибірково окреслено погляди Л. Глібова, О. Духновича, Л. Зизанія, М. Смотрицького, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Грабовського та ін. [3, с. 467].

Сучасний дидакт М. Фіцула переконаний, що педагогічна думка створюється «під впливом творів і міркувань письменників» [17, с. 524]. Його навчальний посібник з педагогіки містить елементи аналізу поеми І. Котляревського «Енеїда»; поеми Т. Шевченка «Наймичка»; нарису Л. Українки «Школа»; оповідань Б. Грінченка «Екзамен», «Непокірний», «Украла»; М. Коцюбинського «Подарунок на іменини», «Маленький грішник»; С. Васильченка «Дощ», «Дома», «Волошки» [17]. Однак педагогічні пошуки письменників направлені на реалізацію ідеї створення національної системи освіти, виховання й навчання рідним словом.

Таким чином, передові думки українських митців слова та громадських діячів стали рушійним чинником для розвитку вітчизняної освіти. Художні творчі доробки, наукові праці і публіцистика лягли в основу національної педагогіки.

Вивчаючи творчість великих світочів людства, не можна обійти увагою письменників свого краю. Людей менше відомих для широкого кола читачів, але тих, які внесли помітний вклад у нашу духовну скарбницю – у літературу рідної Черкащини та Уманщини.

Степан Павленко народився 1949 року в селі Легедзине Тальнівського району Черкаської області. Здобував освіту у Черкаському державному педагогічному інституті, після закінчення якого понад 30 років віддав учительській справі у Львівській, Вінницькій й Черкаській областях. Не мав жодних титулів, наукових вчень, але кожен друкований рядок його літературних розвідок у дитячу та дорослу людську душу, психологію, філософію, педагогіку й етику вражають справжністю.

Степан Онисимович формує власне бачення образу вчителя «квітковими» [5, с. 3] рядками поезії, бо найголовнішим виразником

виховної й естетичної функцій в літературі є слово [9, с. 232]. Перегортаючи сторінки збірки «Вічність така коротка», читач разом із ліричним героєм захоплюється нелегкою працею *«богів педагогіки»* [5, с. 38], відвідує педагогічні наради, долучається до формування дитячих душ: *«Душа людська – то світ мільйоннобарвний. Щасливий, хто її збагнути хоче»* [5, с. 42]. Як тут не згадати слова Василя Сухомлинського: *«Учитель готується до хорошого уроку все життя. Така духовна й філософська основа професії і технології нашої праці: щоб дати учням іскорку знань, учителю потрібно увібрати ціле море світла»* [23, с. 1]. І дійсно, педагог не може припускатися помилок, бо у його руках – душа школяра: *«Так і вчитель в класі, Ніби ранок, засвічує сонце»* [5, с. 37].

Школа для ліричного героя – це один великий живий організм. Колишні учні, здобувши педагогічну освіту, повертаються уже в іншій ролі – учителя: *«Ще вчора – студентка... Минулось. Минулось – незчулось, коли, що і як... Сьогодні – вже вчителька ...»* [5, с. 31].

Як педагог С. Павленко щиро ділиться з читачем роздумами про виховну роль учителя. Думки автора, наповнені глибоким філософським і психологічним змістом. Далі – у кожному ліричному рядку – вчитель – справжній педагог, психолог дитячих душ: *«І ставити «двійки» – не рвати ромашки. Зате ж як ромашково ставити «п'ять»!»* [5, с. 31].

Учні Степана Онисимовича з радістю чекають на урок, бо саме там вони відкривають щось нове, відчують себе шукачами, дістають насолоду від досягнутого. Кожен урок – це обов'язково рух вперед, пізнання нового і щоденна кропітка праця. І на часі – намагання автора вивести формулу: *«Що для мене урок? Може, доповідь – 3 тріумфальними оплесками при дзвінку... на перерву?... Може, проповідь – голих істин, що їх і без мене всі знають?... І все-таки – сповідь. Про найдорожче, найсокровенніше»* [5, с. 37].

Цілісність природи педагога виявляється не лише вмінням жваво реагувати на події в педагогічному колективі та творчою енергією. Є інша сторона життя вчителя і її, не криючись, демонструє автор: *«Та вчитель – вже не вчитель, як без болю...»* [5, с. 39]; *«Найтендітніші в школі квіти – це важкі діти», – регочуть боги педагогіки. На перерві ковтнув валер'янки і ще до початку нового уроку згодився з ними»* [5, с. 38].

Ліричний герой черпає у спілкуванні з дітьми силу та запал: *«Таку мав глибоку печаль, що думав: серед дітей не вибуду ні хвилини – розірве моє серце! Крізь м'ясорубку уроку її пропустив – де вона й ділась! Де й ділась...»* [5, с. 36]. Учителем бути важко, цікаво і відповідально. Педагог – професія, якій віддаєшся весь, часом забуваючи про щось дуже особисте: *«Прийшов до мене віри. А я не ждав його. Я в помилках учнівських окопався, Щоб саме їм віддати свій вогонь. І віри – пішов. А я... У помилках зостався»* [5, с. 14].

Степан Павленко вказує і на невміння «педагога» створити ауру добра та людяності. Риторичне питання на завершення висвітлює ідею поезії: *«Всі учні йому здавались орфографічними помилками. На кожному кроці він виправляв їх червоним і весь аж світився від щастя. О нещасний учитель! Учитель?»* [5, с. 37]. Не завжди все вдається реалізувати педагогу, автора болить душа за невміння знайти підхід до дитячого серця: *«Бо ніби й миле онде школярча, А з ним ніхто не вміє дати ради, Ніхто до нього не дібрав ключа...»* [5, с. 38]. Причину ліричний герой вбачає у невмінні деяких «вчителів» знайти індивідуальний підхід до учня: *«Душа людська – то світ мільйоннобарвний. Нещасний, хто її збагнути хоче Ще й записати формулою прагне»* [5, с. 42]. А справедливий та вимогливий сам до себе та своїх вихованців педагог навчається у них же: *«У замурзаного дитинчати Вчись найвищої чистоти»* [5, с. 34].

С. Павленко ділиться враженнями від заняття: *«Ні, я сьогодні не вчителем був. Був я сьогодні мішенню, що в неї майже з-за кожної парти*

цілилась сита байдужість. І коли я, знеможений важко сів на стілець, Макаренко й Сухомлинський Осудливо одвернулись» [5, с. 36].

Окремий розділ збірки «Вічність така коротка» становлять названі автором «Приблудні думки», у яких пропагуються доброта, любов, чуйність, порядність: *«Дзвінок з того уроку пролунав тридцять літ тому, а мені ще й досі не хочеться з нього на перерву...» – Про який твій урок, учителю, так подумає колись хоч один із твоїх учнів?* [5, с. 265].

Справжній учитель не просто дає знання з того чи іншого предмету, він допомагає сформуватися дитячій душі. Найголовніше його завдання полягає у підготовці підростаючого покоління до праці та участі в житті суспільства: *«Дорога до дитини. А якщо не дорога, а хаща непролазна? Чи болото драглисте? Чи провалля бездонне? А якщо лиш вузесенька стежка – з пелюсток ромашкових?»* [5, с. 263]. Ніякими словами не передати стан, що саме відчуває педагог, коли його учні здобувають перші власні звершення: *«Найбільша перемога вчителя та, яку над собою здобули його учні»* [5, с. 263]. Від учителя та його особистісних характеристик залежить реалізація освітніх послуг: *«Чи й справді учитель підготувався до уроку, якщо підготувався тільки вчитель?»* [5, с. 263].

Про себе С. Павленко залишив добру згадку не лише у поетичних рядках, а власною педагогічною діяльністю. Образ Вчителя у ліриці С. Павленка носить автобіографічне забарвлення, а ліричний герой ототожнений із самим митцем.

Пронизана педагогічними ідеями проза С. Павленка. Образ справжнього вчителя наділений загальнолюдськими цінностями. Справжній – це той, хто здатний вчасно побачити дитячу душу, навіть *«Йванкову»* [5, с. 112], на якого всі дивились у школі крізь пальці, переводили з класу в клас, аби лиш переводити, бо... *«ледве читає і пише жахливо»* [5, с. 112]. А коли автор бачить його в автобусі з сестричкою і дворічною племінницею, не впізнає: *«Таке щось гарне промовляє хлопець*

до малої, таку гарну має усмішку на обличчі, аж не повірив: невже це той самий, вічно затюканий і від усього світу відчужений Іванко? Та якби на уроці він так усміхнувся, «п'ятірки» з плюсом... не пошкодував би. Але я, до зубів озброєний премудростями педагогічної науки, такої усмішки не засвітив на його лиці жодної» [5, с. 112].

Сучасні учні прагнуть спілкування з педагогом, котрого хочуть сприймати як порадника, а не критика: «Ех, вчителі... Як, справді, багато важить ваше слово. І як добре, коли слово те, – добре!..» [5, с. 136]. А ось це філософське: «Діти будуть такими, якими я їх побачу!» [5, с. 142]. То ж С. Павленко навчає налаштовуватися на кожну дитину, бо «...бачити можна по-різному. В очах недоброго, недалекого, внутрішньо некрасивого вчителя і діти недобрі, нерозумні та некрасиві. Тільки ж усе те – суєтне, мізерне, нашої професії не гідне. І щастя – не в цьому» [5, с. 142].

Автор стверджує, що «важка неймовірно праця вчительська» [5, с. 182] стає змістом життя: «...настільки в людину всмоктується, що пізнати вчителя можна будь-де, за будь-яких обставин. Виказують його і мова, і жести, і одяг, і все на світі» [5, с. 180].

Степан Онисимович роздумує над долею вчителя. Його герої-вчителі постають звичайними людьми, які жартують, сміються, обговорюють звичайні та буденні речі і лише після дзвінка: «миттю весела Ніна Іванівна перетворилась у поважну й безкомпромісну вчительку хімії, здатний до веселих жартів Василь Кирилович, не гаючись ні секунди, подався до кабінету математики, щось цікаве од своїх третячків на ходу вислуховує Олена Василівна» [5, с. 181]. Вказує на необхідність відкидати все зайве, оновлюватися: «в кожного вчителя неодмінно є потреба час від часу скидати з себе нелегкі шати своєї професії, бо, якщо того не робитиме, учителем врешті-решт перестане бути!» [5, с. 180].

З осудом автор змальовує «педагогів», які залишили сумний слід у його пам'яті: «Зайде в клас, хоч вуха затикай» [5, с. 134]; невміння

почути дітей, небажання їх зрозуміти дивує: *«Так вона й прокричала, царство їй небесне, увесь свій учительський вік»* [5, с. 135]. З тихим жалем С. Павленко згадує іншу «учительку»: *«Лише рік чи два вчила вона мене, нічого лихого не заподіяла, але як не напружуй пам'ять, але все одно не згоден згадати про неї все хороше»* [5, с. 136].

Отже, аналіз художнього доробку поета і педагога Степана Павленка дає підстави стверджувати, що провідною темою його збірки є взаємодія вчителя та учнів. Митцем визначено співвідношення ідеалу вчителя і його реального втілення в сучасній педагогічній практиці. Представлено педагогічні ситуації та механізми їх розв'язання. Стверджується, що саме такий Вчитель: з власною індивідуальністю, світоглядом і культурою, здатен реалізувати прогресивні пріоритети, пропагувати наукові знання, виховувати загальнолюдські моральні цінності.

Таким чином відзначено, що художня література має велику перевагу серед мистецтв, як засіб виховання гуманних почуттів та формування духовних цінностей. Окреслено шлях формування особистісних характеристик педагога в соціумі та появу літературного образу вчителя. Сконструйовано теоретичну і практичну модель особистості сучасного вчителя. Визначено, що українські письменники й громадські діячі обґрунтували власні реформаторські ідеї у наукових працях, викладали педагогічні концепції у художніх творах, впроваджували їх у практичній діяльності. Це дає підстави стверджувати, що художня література відіграє вагому виховну функцію в реалізації педагогічних ідей. Ця перевага виявляється у можливості формувати інтерпретаційну компетентність як один із компонентів професійної підготовки майбутніх педагогів.

Подальші наукові розвідки будуть спрямовані на вивчення художньої літератури як джерела розумового, морального та естетичного розвитку студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко О. Д. Історія України : підручник / Бойко О. Д. – К. : Академія, 2001. – 655 с.
2. Бугайко Т. Ф. Майстерність учителя-словесника / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. – К. : Радянська школа, 1963. – 188 с.
3. Волкова Н. П. Педагогіка : навчальний посібник / Н. П. Волкова. – К. : Академвидав, 2007. – 616 с.
4. Мудрик А. В. Социальная педагогика / Под ред. В. А. Сластенина. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с.
5. Павленко С. Вічність така коротка: Поезія. Проза. Сатира. Переклади / С. Павленко. – Умань : АЛМІ, 2004. – 304 с.
6. Радул В. Взаємовплив розвитку соціальної зрілості вчителя та учнів / В. Радул // Наукові записки. – Випуск 39. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – С. 3–6.
7. Романишина Н. В. Вивчення внеску українських письменників у розвиток педагогічної науки (на матеріалі художньої малої прози) / Н. В. Романишина // Нова педагогічна думка. – 2010. – № 3. – С. 71–77.
8. Романишина Н. В. Поглиблене вивчення літератури в генетичному аспекті / Н. В. Романишина // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 6. – С. 10–13.
9. Сахно А. Л. Роль поетичного слова в морально-естетичному вихованні учнів на уроках української літератури / А. Л. Сахно // Таврійський вісник освіти. – 2016. – № 1 (53). – С. 231–237.
10. Синиця Т. Педагогічний такт і майстерність учителя / Т. Синиця. – К. : Радянська школа, 1982. – 255 с.
11. Слабошпицький М. Алчевські / М. Слабошпицький // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 7–11.
12. Стельмахович М. Українська народна педагогіка : навчально-методичний посібник / М. Стельмахович. – К. : ІЗМН, 1997. – 232 с.

13. Струманський В. П. Педагогічні погляди Лесі Українки / В. П. Струманський // Початкова школа. – 1996. – № 2. – С. 48–51.
14. Торопова І. Ідея народності у вихованні / І. Торопова // Рідна школа. – № 3. – 2004. – С. 66–67.
15. Українське слово : Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – У 4 кн. – Кн. 4 / Упоряд. В. Яременко, Є. Федоренко, О. Сліпушко. – Київ : Рось, 1995. – 703 с.
16. Фельдштейн Д. І. Психологія розвитку людини, як особистості / Д. І. Фельдштейн. – М. : МПСИ, 2009. – 1136 с.
17. Фіцула М. М. Педагогіка : навчальний посібник / М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – 560 с.
18. Франко І. Я. Твори: в 50 томах / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Книга 1. – 672 с.
19. Шпалерчук І. Психологічні особливості вчительської професії / І. Шпалерчук // Інформаційно-методичний вісник. – Луцьк : Надстир'я. – 1996. – С. 18–21.
20. Щербань П. Погляди К. Ушинського на зміст та методику виховання та навчання дітей в сім'ї та школі / П. Щербань // Освіта. – № 33. – 2003. – С. 4–5.
21. Яковлєва А. Образ учителя в українській літературі ХІХ ст.: одержимість і страждання / А. Яковлєва // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2007. – № 9 (121). – С. 35–39.
22. Закон України «Про освіту»: зі змінами від 19.02.2016 року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>. – Назва з екрана.
23. Сухомлинський В. Про професію вчителя / [Електронний ресурс] / В. Сухомлинський. – Режим доступу: <http://teacher.at.ua/publ/28-1-0-1441>. – Назва з екрана.